

**KO'P KOMPONENTLI MURAKKAB GAPLARNI
O'RGANISHNING NAZARIY ASOSLARI**

Mangitbaeva Zayfun Uzakbaevna, tayanch doktorant
O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Qoraqalpog'iston
bo'limi

Qoraqalpoq gumanitar fanlar ilmiy tadqiqoti instituti
**ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ
МНОГОКОМПОНЕНТНЫХ СЛОЖНЫХ
ПРЕДЛОЖЕНИЙ**

Мангитбаева Зайфун Узакбаевна, базовый докторант
Каракалпакское отделение Академии наук Республики
Узбекистан

Каракалпакский научно-исследовательский институт
гуманитарных наук

**THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE STUDY
OF MULTICOMPONENT COMPLEX SENTENCES**

Mangitbaeva Zayfun Uzakbaevna, basic doctoral student
Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of the Republic
of Uzbekistan

Karakalpak Scientific Research Institute of Humanities

Abstract: The article focuses on the study of the theoretical foundations of the study of multicomponent complex sentences, their structural and semantic analysis, application, types and issues of the formation of syntactic structures.

Keywords: Polypredicative, linguistics, structure, communicative, text.

Аннотация: В статье основное внимание уделено изучению теоретических основ исследования многокомпонентных сложных предложений, их структурно-семантического анализа, применению, видам и вопросам формирования синтаксических структур.

Ключевые слова: Полипредикатив, лингвистика, структура, коммуникатив, текст.

Annotatsiya: Ushbu maqola qoraqalpoq tilidagi ko'p komponentli qo'shma gaplarning chuqur tadqiqiga bag'ishlangan. Ularning struktur-semantik tahlili amalga oshiriladi, boshqa turkiy va qardosh bo'lmagan tillar bilan qiyosiy o'rganiladi. Sintaktik aloqa vositalariga va ularning kommunikativ vazifalariga alohida e'tibor qaratiladi.

Tayanch so'zlar: Polipredikativ, lingvistika, struktura, semantika, kommunikativ, tekst.

Kirish. Til birliklarining funksional imkoniyatlarini aniqlash ularning har qanday lingvistik darajadagi muloqotda ishtirok etish imkoniyatlarini belgilash xususiyatlari va ularning sifatini hisobga olgan holda amalga oshiriladi. Ko'p komponentli murakkab gaplarni o'rganish tilning

sintaktik tuzilishini va uning muloqotdagi o'rnini tushunish uchun muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, qoraqalpoq tilida ko'p komponentli gaplar nutqning bog'lanishida va murakkab fikrlarni yetkazishda muhim rol o'ynaydi, shuning uchun ularning

zayfunamangitbaeva@gmail.com

0009-0002-9103-2253

struktura va semantik xususiyatlarini batafsil o'rganish lozim.

Tilning tizimli shakli tilning o'ziga xos xususiyatlariga mos kelishini, ularning dialektik birligi asosida shakllangan teng bo'lmagan birliklarni o'z ichiga oladi: kommunikativ, semiotik, axborot beruvchi, kognitiv, modifikatsiyaviy, funksional va boshqalar. [1.9]

Tadqiqot metodologiyasi. Ko'p komponentli qo'shma gaplarning tadqiqi G.A.Abdurahmonov va V.G.Admoni va boshqada atoqli tilshunoslarning ishlariga, shuningdek, kognitiv tilshunoslikka bag'ishlangan zamonaviy ishlarga asoslanadi. Qoraqalpoq tilining struktur xususiyatlari tahlili boshqa turkiy tillar, shuningdek, slavyan va hind-yevropa tillari tizimlari bilan qiyosiy kontekstda amalga oshiriladi. Bu nafaqat ko'p komponentli gaplar tuzilishining o'ziga xos xususiyatlarini ajratib ko'rsatish, balki universal sintaktik qonuniyatlarni ham ochib berish imkonini beradi.

Tadqiqotning metodologik bazasi sintaktik tahlilning an'anaviy usullari (tavsifiy, struktur-semantik) va korpus lingvistikasining turli matn turlarida ko'p komponentli qo'shma gaplarning chastotasi va vazifalarini aniqlashga imkon beradigan zamonaviy usullarini o'z ichiga oladi.

Shu tasnif asosida G.A.Abdurahmonov murakkab gaplarni bog'lovchisiz, bog'langan va ergashgan gaplarga ajratadi. (2.191)

Murakkab gaplarning asosiy xususiyatlaridan biri — bir nechta predikativ birliklarni yagona ma'no konstruksiyasiga birlashtirish qobiliyatidir. Bunday tuzilmaning asosi oddiy gaplarni har xil turdagi sintaktik aloqalar orqali birlashtirishdan iborat: bog'langan, ergashgan va bog'lovchisiz.

Qoraqalpoq tilidagi murakkab gaplar uch turga bo'linadi:

1. Bog'langan qo'shma gaplar — bu gaplar bog'lovchilar yordamida bog'lanadi.
2. Ergashgan qo'shma gaplar — bunda bir gap boshqasiga ergashadi.
3. Bog'lovchisiz qo'shma gaplar — gaplar bog'lovchisiz yoki intonatsiya orqali bog'lanadi.

Tahlil va natijalar. Sintaktik tahlilning eng muhim vazifalaridan biri turli tillardagi qo'shma gap konstruksiyalari o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarni aniqlashdir. Qoraqalpoq tilida, boshqa turkiy tillardagi kabi, ko'p komponentli gaplar muhim rol

o'ynaydi, ammo ularning strukturaviy xususiyatlari rus, o'zbek va ingliz tillaridagi shunga o'xshash konstruksiyalardan farq qiladi. Masalan, rus tilida tobe strukturaga ega bo'lgan qo'shma gaplar bosh gap bilan tobe gap o'rtasida aniq darajalanishga ega bo'ladi, bu qoraqalpoq tilida kamroq ifodalanadi, bu yerda bog'lovchisiz qurilmalar predikatlarining tengdoshlar bilan o'zaro ta'sirlashuviga imkon beradi. Ingliz tili, o'z navbatida, qattiq sintaktik freymli qo'shma gaplardan ko'proq foydalanadi, bu esa uni qoraqalpoq tiliga nisbatan kamroq moslashuvchan qiladi. Bunday qiyosiy tahlil qoraqalpoq tilida bog'lovchisiz va intonatsion qurilmalarning boyligi bilan bog'liq bo'lgan ko'p komponentli gaplarning qo'llanishidagi o'ziga xos xususiyatlarni aniqlashga imkon beradi. Demak, tarkibdagi komponentlarning kesim vazifasida qo'llanilgan shakllar bilan bog'lanishiga va shu qo'shma gapni tuzayotgan sodda gaplarning soniga qarab: 1) Ikki komponentli qo'shma gaplar. 2) Ko'p komponentli qo'shma gaplar deb ikki turga ajratiladi. Qoraqalpoq tilidagi materiallar asosida ko'p komponentli qo'shma gaplarning quyidagi ikki turini ko'rsatish mumkin. Birinchisida komponentlari mazmuniy jihatdan teng bog'lanadi. Aqilg'oy k'op, biraq aqil joq, hasiret k'op, biraq nege hasiret shegiwdi hesh kim aniq bilmeydi, - dedi Raxmanberdi biy. (T.Q)

Ikkinchisida qo'shma gapning tarkibiy qismlaridagi komponentlarining bittasi umumiy mazmunni fodalaydi, qolganlari esa uni tushuntiradi, aniqlaydi. «Asqar biy, Sayipnazar, Bala Ernazar, Genjemurat, Mamit, Raxmanberdi, Artiq... Har qaysisina har qiyli kemshilikler tan: biri qartayip miyi ortalang'an, ekinshisi awmaqaylaw, ushinshisi aqilli bolgan menen oysiz, ojetligi bar, tortinshisi omirawli, biraq ele pisiwi jetpegen islerdi "pisti-pisti" qiliwga asigadi, besinshisi timiriq, altinshisi anqaw, jetinshisi erme...(T.Q)

Ko'p komponentli qo'shma gaplar tarkibidagi sodda gaplarni bog'lovchi yoki bog'lovchilar vazifasidagi so'zlar bog'laydi, shuningdek, faqat ohang orqali ham bog'lanadi. Demak, uchta yoki o'zaro mazmuniy bog'liq bo'lgan sodda gaplarning teng bog'laishidan tuzilgan sintaktik birlikni ko'p komponentli qo'shma gaplar deb ataymiz. Ularning komponentlari orasidagi bog'liqlikda tegishli qonuniyatlarni bor, ya'ni uchta yoki undan ham ko'p sodda gaplarni shunchaki birlashtirib qo'yish orqali

qo'shma gaplarni yasab bo'lmaydi. Misol uchun: Aynek aldinda osken siyrek agashlardin arjaginan birewler otip turipti, bazda tim-tiris bolip heshte ne korinbey qaladi-da, azdan keyin jane bir top soldat kishi askerbasisimin alle narselerdi baqirip aytqani boymsha teñ ayaq qosisip, durs-durs etip ketedi. (T.Q) Bala soni jane kusedi me yamasa basqa narseler joninde sorayjaq bol ma, namolim, lekin anasinin sal keskinirek juwabiman keyin tip-timish jatti da, kuni menen sharshağan jas denesi buyigip shiyrin uyqiga ketti. (T.Q)

Ko'p komponentli qo'shma gaplarda bog'langan, ergashgan, bog'lovchisiz va aralash bog'lanishlar shu gaplarning har qanday turlarining shakllanish jarayonida sintez qilish natijasida yangi xususiyatga ega bo'ladi. Sintaktik bog'lanishning dominant turida ko'p komponentli qo'shma gaplarning turlari aniqlanadi: polipredikativli bog'langan, polipredikativli ergashgan yoki polipredikativli bog'lovchisiz va aralash qo'shma gaplar. Ol nege jumsasa da, Gulziybanin til qayiruv oyinda joq, biraq Rabbiybi batalmadi. (T.Q) Ushbu misolda so'zlar kesim shakllari bilan bog'langan, ya'ni birinchi sodda gap "Ol nege jumsasa da" degan komponent "Gulziybanin til qayiruv oyinda joq" degan sodda gap bilan tobe bog'lanish yo'li bilan bog'langan, ikkinchi gap esa "Rabbiybi batalmadi" degan gap bilan teng bog'langan. Bu gap ko'p komponentli qo'shma gaplarning aralash turiga kiradi, chunki u uchta tarkibiy qismdan iborat. Shuningdek, ko'p komponentli bog'langan qo'shma gaplarning mazmuniy bog'liqligi bo'yicha ayrim guruhlariga bo'linmaydi, chunki biri ikkinchisining sababini tushuntiradi, ikkinchisi uchinchisiga qarama-qarshi qo'yiladi va yoki to'rtinchisining shartini bildirishi mumkin, ya'ni tarkibiy qismlar mazmun jihatidan bog'liqligi har xil bo'lishi mumkin. [4. 38] Bazi korabllerden alle kimler buwat buwat bir narselerdi bularga taslaydi yamasa birewi korablge bildirmey minip ketedi de, bular alisiraqtan ere beredi. (T.Q) Ko'p komponentli qo'shma gap (Polipredikativli

qo'shma gaplar (PQG)-bu bir butun nomlanishi. Uning o'lchami uchta predikativ qismdan aniq bir miqdorigacha iborat bo'lishi mumkin. V.G.Admoning yozganidek, "O'zining cheksiz ko'rinadigan o'lchamida to'liq fikr bildirish juda katta, hatto gigant o'lchamlarga ega bo'lishi mumkin"[5.18] Juda katta hajmli ko'p komponentli qo'shma gaplar muallifning maqsadiga ko'ra kichikroq tarkibiy qismlarga bo'linadi. Ushbu tuzilmaviy birliklarning har biri alohida kommunikatsiyaviy maqomga ega ..

Xulosa. Ko'p komponentli murakkab gaplar tilning noyob sintaktik vositasi bo'lib, murakkab mantiqiy va semantik bog'lanishlarni ifodalash imkonini beradi. Ularning qoraqalpoq tilida qo'llanilishi tilning yuqori darajada rivojlanganligini ko'rsatadi va ularni chuqur o'rganish tilshunoslikda muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar

1. Каде Т.К. Источники реализации потенциала русского языка // Потенциал русского языка: Источники и реализованные возможности. Краснодар, 2001.
2. Г.А.Абдурахманов. Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка. Ташкент, 1960, Узбек тили грамматикаси. II-том. Синтаксис. Тошкент, 1976, 191-бет.
3. Т.Қайыпбергенов. Қарақалпақ дәстаны. Түсинкисизлер. Нókis, «Билим» баспасы, 2019-жыл.
4. Nájimov A. Házirgi qaraqalpaq tili sintaksisi. - Nókis, «Qaraqalpaqstan» 1990.
5. Адмони В.Г. Система форм речевого высказывания. СПб., 1994.
6. А.Альниязов Сложное предложения с сочинительной связью в современном русском языке. Нукус, 1994.
7. М. Dáwletov, D. Seydulaeva Házirgi qaraqalpaq tilinde qospa gapler. Nókis, "Qaraqalpaqstan" 2010.

